

**Юрій Шевельов**

●

## **ЧЕРНІГІВЩИНА В ФОРМУВАННІ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ<sup>1</sup>**

●

Публікація та коментар **Світлани Шуміло, Віталія Шуміла**

DOI: 10.58407/litopis.240415

© С. Шуміло, В. Шуміло, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2633-284X>, <https://orcid.org/0000-0003-2257-5422>

***Метою** публікації є актуалізація розвідки українського лінгвіста Юрія Шевельова (1908–2002), присвяченої впливам чернігівських говорів на формування української літературної мови. **Новизна** публікації полягає в тому, що перевидання цієї розвідки здійснюється вперше після її виходу в світ у Нью-Йорку в 1961 р.*

***Ключові слова:** історія української літературної мови, українські говори, чернігівські говори, Котляревський, Шевченко, Грінченко, Юрій Шевельов.*

Стаття Юрія Шевельова про вплив чернігівських говірок на українську літературну мову востаннє вийшла друком у 1961 р. в українському емігрантському виданні, і з тих пір не публікувалася. Редакція «Сіверянського літопису» вирішила перевидати цю розвідку як глибокий та актуальний по наш час аналіз формування української мови на основі літературних творів і діалектів.

Останнім часом історико-лінгвістичні українські студії переживають період кризи, що зумовлено як загальним занепадом академічної гуманітаристики в Україні, так і трагічними політичними подіями. У зв'язку із чим напрацювання Юрія Шевельова, класика української історико-лінгвістичної науки, видаються особливо актуальними та цікавими.

Автор розвідки, яку ми перевидасмо, спростовує розхоже судження про те, що українська літературна мова побудована виключно на полтавських діалектах і конкретно – на мові Котляревського, який начебто відкинув усе те «схоластичне та штучне», що існувало в мові до нього, і написав «Енеїду» живою народною мовою. Це судження, на думку науковця, надто поверхове й суб'єктивне, як і теза про виключно діалектний характер літературної української мови. Так, Шевельов пише про це твердження: «воно впливає з народницького заперечення української літератури перед Котляревським як штучної, схоластичної, протинародної. Котляревський у цій оцінці виступає піонером нового підходу, нової орієнтації – на селянина й його мову, він починає літературну мову заново, на мало не порожньому місці. Усе фальшиве в цій народницькій концепції. Жадна літературна мова не буває народною. Котляревський відтворював радше мову бурсаків-семінаристів і дрібних панів, ніж селян. І нарешті, він був більше продовжувач попередньої традиції, ніж новатор, тим менше – революціонер. Переємність між мовою літератури XVIII і XIX ст. далеко більша, ніж це припускається».

Упевненість у тому, що в формуванні української літературної мови взяли участь, перше, уся спадщина письменників і поетів, починаючи від киеворуських часів і до сучасників дослідника, а по-друге, різні діалекти та, зокрема, чернігівський, Ю. Шевельов підкріплює багатьма прикладами з літератури XVIII–XIX ст.

Центральна думка розвідки, яку ми пропонуємо читачеві, полягає в тому, що починаючи із XVIII ст. саме чернігівські говори стали базою для написання найбільш впливових творів української літератури, які, у силу своєї популярності, помітно вплинули на формування української мови як такої. Так, із точки зору Шевельова, і Котляревський, і Шевченко, і Куліш, і Марко Вовчок спираються на північно-чернігівські діалекти, а Грінченко, укладаючи словник, більшу кількість слів черпає саме з говорів Чернігівщини. «... питома вага чернігівських елементів у словнику Грінченка, узятих чи то з фолкльору, чи то з

<sup>1</sup> Публікуємо за виданням: Шевельов Юрій. Чернігівщина в формуванні нової української літературної мови / Відбитка із Збірника, присвяченого пам'яті З. Кузеля. *Записки НТШ*. Париж–Нью Йорк, 1961. Т. CLXIX. 15 с.

письменників-чернігівців, незмірно більша, ніж місце Чернігівщини в загальній території України», – дещо жартівливо зазначає науковець.

Чернігівські корені шевченкової мови Шевельов пояснює, по-перше, впливом на поета літературної української традиції, а по-друге, його постійним перебуванням у колі носіїв саме північних говірок. Так, дослідник пише: «Ще в Петербурзі до Шевченкового найближчого оточення належали пирятинець В. Григорович і Г. Тарновський з Борзенщини. Оточення мочеморд мало за осередок маєток Віктора Закревського Березові Рудки на Пирятинщині, роман Шевченка з В. Рєпніною відбувався там таки (Яготин). Ми знаходимо Шевченка раз-у-раз то в Тарновського в Качанівці (Борзенщина), то в Лизогуба в Седневі (Чернігівського пов.), у Волховських у Мосівці (Пирятинщина), у Бальменів у Линовицях (Пирятинщина), у Афанасьєва-Чужбинського в Іськівцях (Лубенщина), у Галаганів у Сокиринцях (Прилуччина), у Й. Бодяньського в Густинському монастирі (Прилуччина). Серед знайомих Шевченка ми зустрічаємо Віктора Забілу (Кукуріковщина, Борзенського пов.), Солонин, Селецьких, Капністів, Бурковських, Лукашевича – і всі вони зв'язані з тією ж територією і, безперечно, коли говорили по-українськи, вживали говірки чернігівського типу».

Публікацією цієї статті ми хотіли б актуалізувати питання про необхідність глибоких історико-лінгвістичних досліджень в Україні та закликати колеґ-філологів до популяризації академічної історико-лінгвістичної науки в нашій країні, оскільки ми бачимо чималий запит на знання історії мови з боку населення та водночас цілком незадовільний стан української філології в цьому аспекті.

\* \* \*

## ЧЕРНІГІВЩИНА В ФОРМУВАННІ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

### До постанови питання

Мова літератури в Гетьманщині 17–18 ст., поскільки вона спиралася на усну мову, відбивала насамперед українські північно-східні говірки. Причини цього ясні з першого погляду: культурні центри Гетьманщини – Батурин, Глухів, Новгород-Сіверський, Стародуб, ба й Київ лежали на терені цих говірок. Зрештою й суто кількісно ці говірки були мовою більшості населення. У дальшому я зватиму ці говірки чернігівськими, бо їхнє ядро лежало на терені сучасної Чернігівщини, але не слід спускати з ока, що тоді не різнилися істотно від суто чернігівських говірок і говірки сучасної північної Полтавщини, які тепер мають перехідний характер на північній основі. Отже, з десятих полків, на які була поділена Гетьманщина, п'ять можна вважати за суцільно північно-українські з говіркового погляду (Стародуб, Глухів, Чернігів, Ніжен, Прилука), чотири – за переважно північно-українські (Лубні, Переяслав<sup>2</sup>, Гадяч, Миргород), і тільки один говорив лише мовою південно-східнього типу (Полтавський).

Ця чернігівська традиція української літературної мови не згасла одночасно з ліквідацією Гетьманщини, а плекалася або давалася взнаки протягом усього 18, а почасти й на початку 19 ст. Характеристичний деталь, що свідчить про збереження цієї традиції, є те, що в історичних творах кінця 18 – початку 19 ст. козацький гетьман Самійло Кішка систематично виступає в північно-українській фонетичній формі – *Кушка*, – так, приміром, у Краткое описание Малороссии<sup>3</sup>, у Краткое описание о козацко-малороссийском народе П. Симоновського<sup>4</sup>, у Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще А. Ригельмана<sup>5</sup> і, нарешті, в «Истории Русов»<sup>6</sup>.

Становище це яскраво відбилоса в виданому 1786 р. описі Чернігівського намісництва Оп. Шафонського. Шафонський ділить українські говірки на три групи. Перша група, що її він зве північно-західною смугою (між, Десною, Іпуттю, Сожем і Дніпром), не викликає в нього спеціальної оцінки, він тільки відзначає її близькість до білоруських говірок. З приводу того, що я називаю тут чернігівськими говірками, Шафонський пише: «Другая северо-южная или средняя полоса, от севера к югу лежащая, заключает в себе жителей, которые между реками Десною, Сеймом, Сулою по город Лубны, от Лубен вправо опять к реке Десне и Днепру по город Киев обитают, как-то уезды: часть Глуховского, Кролевецкого, Коропский, Конотопский, южную часть уезда Сосницкого, уезд Березинский, по левую сторону Днепра лежащие селения уезда Черниговского, уезд Борзенский,

<sup>2</sup> Тут і далі, коли не оговорено окремо, посилання та коментарі Юрія Шевельова; у публікації зберігаємо характерні для автора помітки тощо: Про північну основу переяславських говірок, що відчувається ще й тепер, див.: О. Д (орощкевич). Сторінка для характеристики говірки с. Хоцьок, Переяславського пов. на Полтавщині, Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука, Київ 1915; В. Брахнов. Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині. *Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови*. Збірник статей. Ак. Наук. Укр. РСР, Київ 1954. Щодо лубенських говірок – у тому ж збірнику І. Варченко. Рефлексія давнього *o* в лубенських говірках, зокрема ст. 67.

<sup>3</sup> Видане при Летопись Самовидца. Киевская временная комиссия для разбора древних актов. Київ 1878. Див. за показником.

<sup>4</sup> Чтения Общества любителей истории и древностей российских при Московском университете, 1847, ст. 4.

<sup>5</sup> Чтения..., 1847, ч. I, ст. 35–37; ч. II, ст. 169.

<sup>6</sup> У виданні О. Бодяньського – *История Русов или Малой России*. Сочинение Георгия Кониского. Москва 1846 (Відбитка з Чтения...), ст. 45. Кушка тут названий Дам'яном.

Нежинский, Прилуцкий, по правой стороне реки Сулы лежащие селения уезда Лохвицкого, Глинского и Роменского, уезд Остерский, Киевский, часть Козелецкого, Пирятинский и часть Лубенского. В сей полосе *самый чистый* малороссийский язык употребляется, который литовского очень мягкого, ни *степного грубого и тяжелого* выговора не имеет». Те, що лежить далі на південь, зневажливо схарактеризоване такими словами: «Во всей сей полосе наречие употребляется твердое и грубое и от обеих первых отменное, например: в Полесье говорят: *конь, нож, вол*, в Глухове и Нежине – *кунь, нуж, вол*, а за Лубнами – *кинь, низж, вил*»<sup>7</sup>.

Не треба спеціально доводити, що ані поняття чистоти мови, ані поняття «грубости» не мають об'єктивних підстав у цих і подібних судженнях, а тільки відбивають соціальну оцінку мовців. Літературна мова не тому літературна, що вона чистіша й «ніжніша», а тому здається витонченішою й чистішою, що вона літературна. Свідчення Шафонського – свідчення про вищість тих говірок, які він зник частіше бачити й чути в літературному оформленні.

Становище починає змінюватися на межі 18 і 19 ст. У своїй книжці «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях», ч. I, виданій 1798 р. в Петербурзі, Яків Мих. Маркович уважає за «грубі» вже не на південь від чернігівських положені говірки – назвимо їх тут і далі умовно полтавськими, – а ті, що лежать на північ від чернігівських, себто в термінології Шафонського литовські або поліські; щождо чернігівських і полтавських говірок, то вони для нього вже стоять на одному рівні. Він пише, що північні мешканці «употребляют грубейшую пищу... Такова участь и наречия их, которое щечокчет ухо малороссиянина степной и средней полосы»<sup>8</sup>. Якщо для Шафонського північні говірки були нейтральні, чернігівські – забарвлені позитивно, а полтавські – негативно, то для Марковича негативного забарвлення набрали північні говірки, а чернігівські і полтавські розцінюють однаково. Бачимо переоцінку цінностей, але пріоритету полтавських говірок ще нема.

Цей пріоритет стверджує «Грамматика малороссийского наречия» Ол. Павловського, що її рукопис був викінчений на 1805 рік. Для Павловського зразкові ті говірки, де о чергується з і, себто полтавські (південно-західні він не знав), тоді як «ближайшие к Литве и грубейшие малороссияне выговаривают оно так, как у или ю, мешая будто с і»<sup>9</sup>. Хоч найближчою для Павловського особисто була саме мова чернігівського типу з чергуванням о з у або з и, як він це часом ненавмисне прозраджує, особливо в тих словах, етимологія яких йому була неясна (*далыбу* 32, *магайбу* 44, *пробу* 53, *дзвин* 2, *паньв* <sup>sen pl</sup> 6, 91, *одырвецья* 85, *потым* 90, *одбрыя* 93, у одній *свытыльні* 36 та ін.), але він орієнтується на вимову з і і запроваджує її скрізь, де тільки міг того допильнувати. Називаючи північні говірки кийвським нареччям, він прямо констатує переорієнтацію літературної мови на південні говірки: «Однако же я не спорю и в том, что *ныне* (підкреслив я. Ю.Ш.) полтавское наречие киевскому предпочитается, и не без причины»<sup>10</sup>.

Так переорієнтація української літературної мови з чернігівської основи на полтавську припадає приблизно на час 1786–1805 рр. Причин її, мабуть, треба шукати в піднесенні Полтави й пізніше Харкова як культурних центрів при одночасному занепаді старих центрів на Чернігівщині. Тут знаходять свій початок ті факти, що стали за основу загально поширеної тези про полтавську (і кийвську) основу нової української літературної мови, себто мови від часів Котляревського.

Часто повторювані формули легко втрачають свій зміст і стають порожнім загальником, відірваним від фактів. Якщо під говірковою основою літературної мови розуміти певну суму найтиповіших фонетичних, морфологічних і словникових прикмет, то твердження про південно-східню говіркову основу української літературної мови слушне. Але коли приймається, що літературна мова в усьому тому, що робить її с и с т е м о ю, збігається з системою говірки, то це – принаймні в випадку української мови, ані трохи не відповідає дійсності. Українська літературна мова як система збудована на різноговірковій синтезі. Кількісно, мабуть, серед цеглин цієї будови переважають полтавсько-кийвські, хоч і цього не можна твердити категорично, бо ніхто такої статистики не зробив, якщо взагалі її зробити можливо. Але вирішує тут не кількість.

Деінде я показав участь у українській літературній мові південно-західних елементів і важливість цієї участі, як і шляхи їх проникання до літературної мови<sup>11</sup>. Та переважна маса цих елементів продирається до літературної мови після 60-х років 19 ст. Чи означає це, що перед цим українська літературна мова, – орієнтовно беручи в межах 1798–1863, – була чистою південно-східньою мовою? Досить простого погляду на факти, щоб піддати сумнівові подібні твердження. Найвиразніше це видно в морфології дієслова, де факти ясні навіть для спостерігача, не озброєного лінгвістично. Південно-східні говірки зліквідували чергування приголосних у першій особі однини дієслів 2 дієвідміни (*ходю, молотю, возю, носю*), втратили закінчення *-ть* у 3 особі однини тих таки дієслів не під наголосом (*він ходє, носє*). Були спроби впровадити ці форми в літературну мову (лисавець Тобілевич, слобожанин Олесь, південно-киянин Кримський та ін.), але вони не прищепилися. Звичайно кажуть, що тут на перешкоді стала книжна традиція. Але яка книжна традиція? Найдавніша книжна традиція була церковнослов'янська, та вона дала б форми типу *ходжу, м(оло)щу*... Книжна традиція, про яку тут мова, – це традиція літературної мови, спертої на чернігівські говірки.

Чи вона проявилася тільки в морфології дієслова? Це було б щонайменше дивно.

<sup>7</sup> Черниговского наместничества топографическое описание... сочиненное... Афанасием Шафонским. Цитую з видання М. Суденка, Київ 1851, ст. 24–25. Підкреслення мої.

<sup>8</sup> Цитую за А. Лазаревський. Прежние изыскатели малороссийской старины. Киевская старина 47, 1894, ст. 370.

<sup>9</sup> Ал. Павловский. Грамматика малороссийского наречия... СПб 1818, ст. 4.

<sup>10</sup> Ал. Павловский. Прибавление к грамматике малороссийского наречия, или ответ на рецензию, сделанную (sic!) на оную грамматику. СПб 1822, ст. 15–16.

<sup>11</sup> Юрій Шерех. Галичина в формуванні нової української літературної мови, Мюнхен 1949 (Циклостиль).

Ігнорування чернігівської традиції в розвитку нової літературної мови базується не на дослідженні матеріалу, а радше на деяких теоретичних постулатах. З одного боку, воно випливає з народницького заперечення української літератури перед Котляревським як штучної, схоластичної, протинародної. Котляревський у цій оцінці виступає піонером нового підходу, нової орієнтації – на селянина й його мову, він починає літературну мову заново, на мало не порожньому місці. Усе фальшиве в цій народницькій концепції. Жадна літературна мова не буває народною. Котляревський відтворював радше мову бурсаків-семінаристів і дрібних панів, ніж селян. І нарешті, він був більше продовжувач попередньої традиції, ніж новатор, тим менше – революціонер. Переємність між мовою літератури 18 і 19 ст. далеко більша, ніж це припускається.

Подруге, знову ж таки в народницькому дусі, літературну мову ототожнили з літературою, а літературу з біографією письменників. Полтавського походження Котляревського й київського походження Шевченка вистачило для тези про киево-полтавську основу літературної мови. Тим часом полтавець Котляревський зовсім не конче мав писати достеменно полтавською говіркою, і звенигородчанин Шевченко міг дуже далеко відходити від рідної говірки. Літературна мова – штучний вивір високо розвиненого суспільства, а не відтворення почутого «з уст народу».

У цій статті можна тільки поставити питання. Але, здається, навіть того мало матеріалу, що може бути тут поданий, вистачає для того, щоб висунути такі дві тези:

1. Чернігівська традиція була обмежена, але не припинена в українській літературній мові 19 сторіччя. Протягом усього 19 ст. Чернігівщина істотно впливала на літературну мову, і цей вплив існує й тепер.

2. Для першої половини 19 сторіччя (орієнтовно 1798–1863) змагання чернігівських елементів з полтавськими й південно-київськими було визначальне для формування української літературної мови, як для часу від 1863 р. визначальне було змагання південно-західних елементів (галицьких) із східними (південно-київськими, полтавськими й чернігівськими)<sup>12</sup>.

На доказ цих тез наведу деякі факти з мови Павловського, Котляревського й Шевченка.

Павловський у своїй Граматичі, як уже сказано, свідомо орієнтується на полтавський тип мови. Та об'єктивно велику данину він сплачує чернігівському типові. Причин цього було дві. Поперше, Павловський, як я намагаюся довести в іншому місці<sup>13</sup>, біографічно був зв'язаний з околицями Глухова або Путівля, себто з типовими чернігівськими говірками. Подруге, Павловський був зв'язаний з літературою свого часу. Він сам перелічує її головні твори: «Напечатанная и публикою с удовольствием принятая и перелыцованая Виргилиева Енеида; Диалоги рожественській и воскресенській; Вірша, говоренная Запорозьському Гетьману на Вельк-день; Замысл на попа, и еще некоторые»<sup>14</sup>.

Згадані діалоги – це, мабуть, інтермедії з «Комическое дѣйствие на Рождество Христово» Митрофана Довгалецького і з «Воскресение мертвых» Георгія Кониського. Вони рясніють такими північно-українськими формами, як *Пархум, остронуг, тулко; рабои, курат* (= рябої, курять), *да* (= та) тощо<sup>15</sup>. Вірша на Великдень своєю мовою не така витримано чернігівська, але і вона має в своїй мові сильне північне забарвлення:

а. Спорадично у з о в первісно закритому складі: *пробу*;

б. Спорадично зберігається без змін о в закритому ненаголошеному складі: *дождав, под ноги, карность, подбит, подпряг*;

в. Спорадично стверділе р: *цара* (Род. відм.);

г. Дав. відм. одн. іменників чол. роду на -у: *Адаму*;

г. Наз. мн. прикметників на -и: *ворота отперти*;

д. Часті нестягнені прикметники: *злии духи, власныи мухи, тое, злии раны*;

е. Дієслова 2 дієвідміни зберігають у 3 особі одн. закінчення -ить не під наголосом: *крутить, мислить*<sup>16</sup>.

Яскраво північний характер мови «Замысла на попа» І. Некрашевича, священника с. Вишеньки Остерського повіту, з його *вюн, тюлки, титаруе* (тверде р!), *править* (3 особа одн. з закінченням -ить!)<sup>17</sup> – річ загально відома і не потребує доказів.

Отже, й уся літературна традиція, на яку спирався Павловський, – до «Енеїди» я ще повернуся, – була чернігівська. Біографічні обставини й культурна традиція спільно схилили Павловського всупереч його принциповій настанові на північний характер його мови. Що ж дивного, що знаходимо силу північних елементів і в його фонетиці, і в морфології, і в словнику. У фонетиці, крім уже згаданого спорадичного у, и з о, відзначу:

а. о зберігається в закритих складах не під наголосом: *гонѣць* (32), *зѣцѣпка* (36), *лѣскот* (43), *мановѣѣм* (44), *хѣтор* (63) та ін.;

б. Спорадично проявляється акання: *позяхаю* (52), *казявка* (70), *ракіта* (72);

в. и переходить в і по к, г: *кіи, кітиця* (39), *сокіра* (59), *дорогімы* (89) та ін.<sup>18</sup>;

<sup>12</sup> Нагадую, що межу між «полтавськими» й «чернігівськими» говірками я проводжу тут так, що північну частину Полтавщини (приблизно до межі південно-східних і перехідних говірок на мапі Ганцова – див. ЗІФВ ВУАН 4, Київ 1924) розглядаю як частину чернігівських говірок.

<sup>13</sup> G. Y. Schevelov. «Die Grammatik der kleinrussischen Mundart» von Pavlovskij und ihr Autor. Zeitschrift für slavische Philologie, XXVII, I, 1958.

<sup>14</sup> Павловський, ст. 111. Правопис українських слів зберігаю, за винятком кінцевих ъ, правопис російського тексту в Павловського модернізую.

<sup>15</sup> Беру приклади на вибірку з О. Білецький. Хрестоматія давньої української літератури, Київ 1949, ст. 340, 350.

<sup>16</sup> Там таки, ст. 368–370.

<sup>17</sup> Н. Кістяківська. Твори Івана Некрашевича, Київ 1929, ст. 20.

г. р стверділо: *вечераю* (28), *чвыра* (ЮЗ) та ін.;

г. й по *и* має тенденцію відпадати: *шуты глечычок* (85), *прыдеш* (89) та ін.;

д. Іменники типу *зілля* мають довгі приголосні плюс *е* (Павловський позначає його Ъ): *на-сіньнѣ* (7), *весільнѣ* (28) та ін.;

е. *д* чергується з *ж* в дієсловах 2 дієвідміни: *паскужу* (50), *шкожу* (66) та ін.

У морфології Павловський знає:

а. Дав. одн. іменників чол. роду на *-у*: *пану* (6), *козаку* (98) та ін. Форма на *-ові*, *-еві*, за його словами, «редко употребляется в именах вещей одушевленных...», а *и* того реже в неодушевленных» (6), хоч, відповідно до його високої оцінки південних говірок, ця форма означає, на його думку, «умягчение грубости на речия»;

б. Нестягнені прикметники: *гарная – гарнеѣ – гарнии* (10);

в. Наз. відм. мн. прикметників на *-и*: *густы терны* (90);

г. Займенник *сей* має в непрямих відмінках *i*: *сіх*, *сім*, *сіми* (в літературній мові ці форми відбилися в формі сполучника *буцім* із *будь + сім!*);

г. У 3 особі одн. дієслів 2 дієвідміни закінчення *-ить* не під наголосом: *крутыть, мутыть* (96) і тільки так.

Нарешті словник Павловського – типowo чернігівський, але розмір цієї статті не дає змоги подати докладну аналіз лексики, і я змушений відіслати читача до вже згадуваної моєї статті про Граматику Павловського.

Якщо мова Павловського в намірі – полтавська, а в суті переважно чернігівська, то в Котляревського знаходимо вже перевагу полтавських елементів. Чернігівські елементи в нього не зумовлені біографічно, а завдячені тільки літературній традиції. Проте вони раз-у-раз виступають як варіанти полтавських форм. Н. Янко-Триницька висловила думку, що «варіабельність усіх елементів мови, що так різноманітно виявляється в мові Котляревського, є неминуча на перших етапах розвитку всякої літературної мови»<sup>19</sup>. Та напевне кількість варіантів була б куди менша в Котляревського, якби він просто фіксував одну – полтавську – говірку і не мав би віддавати данини літературній традиції. А так знаходимо в нього поруч *сирівець*, з південним оформленням, і *яловець*, з північним, (I, 28), од і дуже рідко від, *зомну* (II, 27), *локоть* (II, 28), але *мізок* (IV, 3); *замуж* (III, 50); дав. одн. «Він Даресові задасть» (II, 34), але «Дай моему Даресу сили (II, 32); наз. відм. мн. прикметників на *-и*: «Ви... ради мордувать людей» (VI, 94); часто вживані нестягнені прикметники<sup>20</sup>; чергування приголосних у 1 особі одн. дієслів 2 дієвідміни: «Я бебехів вам *надсажу*» (II, 21) тощо. Щоправда, вагання в цих категоріях можна знайти і в самих (центрально-) полтавських говірках, де вони завдячені впливові північно-українських говірок, але кількість варіантів у мові Котляревського тяжко пояснити самим посиланням на варіантність полтавських говірок.

Самі варіанти різних списків і видань «Енеїди», зібрані Марковським<sup>21</sup>, показують характерні вагання між північними й південними – чернігівськими й полтавськими – формами. Наприклад, на одній лише навання взятій сторінці (155) знаходимо варіанти *пѣзна – позна* (рефлексация о в закритих ненаголошених складах), *гырвы – гирвы* (закінчення наз. відм. мн. прикметників), *да – та, прійшли – пришли* (втрата й по *и*), *утихомырся – утихомырсья* (ствердіння *р* чи брак його). Численні збіги лексики Котляревського з словником Павловського, спертим на чернігівські говірки, я наводжу в своїй уже згадуваній статті про Граматику Павловського.

Отже, мова Котляревського при своїй виразній полтавській основі вибрала в себе з літературної традиції чимало чернігівських елементів. Було б цікаво й важливо простежити їх докладніше в Котляревського й котляревців, як і в ранніх романтиків, але рамки цієї статті обмежують мене до самої постанови питання.

Творчість Шевченка не принесла українській літературній мові звільнення від північно-українських елементів, хоч у нього вже годі шукати таких виразно північних проявів, як перехід *о* в *у* тощо, навіть у рештках. Увагу на північно-українські елементи в мові Шевченка звернено вже давно, поскільки йдеться про фонетику й морфологію. Снявський, що вивчав цю сторону мови Шевченка за його рукописами – конечна передумова для студій мови Шевченка, – перелічує типові властивості поетової фонетики й морфології. З них деякі характеризують північні говірки, головне в їх смузі, перехідній до південних говірок. Назву тут ці риси, спрямовуючи за більшим числом прикладів до Снявського:

1. *о*, *е* в закритих складах часто не переходять в *і* не під наголосом, – починаючи від форми *ясен* у перших рядках «Причинної», пор. також; *регот*, *осень*, *окром*<sup>22</sup> тощо. Важко сказати, якою мірою можна вбачати в цьому данину літературній традиції. Можливо, що має рацію Снявський, коментуючи це явище так: «Вплив північно-українських говорів у цім саме був досить помітний у тому говорі, що до нього належав Шевченко»<sup>23</sup>. Безпосередній вплив говірки міг пробитися також у

<sup>18</sup> Пор. в околицях Яготина й на Роменщині – П. Бузук. Діалектологічний нарис Полтавщини. Український діалектологічний збірник 2 Київ 1929, ст. 173, 194.

<sup>19</sup> (Н.) Янко-Триницька. Паралелізм в мові Ів. Котляревського. Мовознавство 10, 1936, ст. 79.

<sup>20</sup> Пор. приклади там таки, ст. 61, 63, 65.

<sup>21</sup> М. Марковський. Найдавніший список «Енеїди» І.П. Котляревського й деякі думки про генезу цього твору, Київ 1927, ст. 110 і далі.

<sup>22</sup> О. Снявський. Елементи Шевченкової мови, їх походження й значення. Культура українського слова, Збірник І. Київ 1930, ст. 13, 14; М. Сулима. Рідко вживані прийменники в Шевченковій мові. Науковий збірник ХХVI, 1927, ст. 155.

<sup>23</sup> О. Снявський. Дещо про Шевченкову мову. Україна 1925, 1–2, ст. 110.

2. Спорадичне ствердіння *р*: *ликарувати*, гіперичне *крюки*, вагання між *байстрюк* і *байструк*<sup>24</sup>.

Але в дальших випадках годі думати про вплив Шевченкової говірки, якщо навіть припустити слабкі північні впливи на неї:

3. Перед початковим *о*- не буває типового для південно-київських говірок протетичного *г*: *орихи*, *виострю*<sup>25</sup>;

4. Ненаголошені *о*, *у*, за рідкими винятками, не плутаються<sup>26</sup>;

5. В іменниках типу *зілля* поруч нормального *-а* є випадки з *-е* після подовжених приголосних: *весілле*, *возліссе*, *камінне*<sup>27</sup>;

6. У дієсловах 2 дієвідміни в 1 особі одн. д переходить у *ж*: *нужу*, *блужу*, *посажу*;

7. Присвійні прикметники в наз. мн. мають закінчення *-и*: *царевы князи*; спорадично також інші прикметники: *мы жонаты*, *булы б багаты*<sup>28</sup>;

8. Часті нестягнені прикметники. За підрахунком Синявського 833 нестягнені форми на 1892 стягнені<sup>29</sup>. Варт додати до цього, що дуже часто нестягнені прикметники виступають без стилізаційної функції, не архаїзуючи й не фольклоризуючи мови, як, напр., у «Наймичці»: «*Болячая Щодень*, щогодина, Ледве чути, питається»;

9. Дієслова 2 дієвідміни в 3 особі одн. зберігають не під наголосом закінчення *-ить*: *побачить*, *голосить*<sup>30</sup>.

10. Дієприкметники закінчуються на *-ений*, не лише на *-аний* (роблений)<sup>31</sup>.

Синявський хоче розглядати всі ці факти як вияв говірки Шевченка. На його думку, «діалектна батьківщина Шевченкова займала місце хоч і не на території північно-українського наріччя, але все ж доволі близьке до перехідних на північній основі говірок»<sup>32</sup>. «Українську мову йому «дала» рідна його Звенигородщина... коли ще лексично він збагачував її з інших джерел, то така річ як морфологічна структура, а особливо звукова система цілком завдячують Звенигородщині», – вважає Синявський<sup>33</sup>.

Пристати на це важко. Північні говірки не сягають так далеко. Що перехідні говірки «доволі близькі», не пояснює появи північних елементів у говірці поетового рідного села. Синявський припускає, що в Шевченка не було активного зацікавлення мовою. Щоб довести це, він посилається на хаотичний правопис Шевченкових рукописів. Але неуважність до письма не означає неуважності до мови. Шевченко не був байдужий до питань мови. У листі до Корсуна з січня 1842 р. він писав: «Тилько дрюкуйте своєю граматыкою, бо вона мені дуже полюбилась»<sup>34</sup>. Збірки лексично-фразеологічних матеріалів були в сфері його інтересів. Його високу оцінку «Записок о Южной Руси» П. Куліша<sup>35</sup> можна віднести до всіх трьох складників збірки – фольклорних, літературних і мовнофразеологічних матеріалів.

Далеко природніше буде вбачати в північно-українських елементах мови поета, число яких до речі до часу заслання Шевченка не меншає, а радше більшає, вплив на нього, з одного боку, безпосередньо літературної традиції, а з другого і головне, – вплив його друзів і знайомих з поміщицько-письменницьких кіл. Це був період, коли поет обертався переважно серед цих кіл, і попри часткові відштовхування від них, йому було не легко уникнути їхнього впливу. Цілком природно, що до певної міри Шевченко в манерах і в мові пристосовувався до цього свого нового оточення. У літературі Шевченка впроваджував чернігівець Гребінка (з Пирятинського повіту Полтавської губ.). Ще в Петербурзі до Шевченкового найближчого оточення належали пирятинець В. Григорович і Г. Тарновський з Борзенщини. Оточення мочеморд мало за осередок масток Віктора Закревського Березові Рудки на Пирятинщині, роман Шевченка з В. Репніною відбувався там таки (Яготин). Ми знаходимо Шевченка раз-у-раз то в Тарновського в Качанівці (Борзенщина), то в Лизогуба в Седневі (Чернігівського пов.), у Волховських у Московці (Пирятинщина), у Бальменів у Линовицях (Пирятинщина), у Афанасьєва-Чужбинського в Ісківцях (Лубенщина), у Галаганів у Сокиринцях (Прилуччина), у Й. Бодяньського в Густинському монастирі (Прилуччина). Серед знайомих Шевченка ми зустрічаємо Віктора Забілу (Кукуріковщина, Борзенського пов.), Солонин, Селецьких, Капністів, Бурковських, Лукашевича – і всі вони зв'язані з тією ж територією і, безперечно, коли говорили по-українськи, вживали говірки чернігівського типу. Мемуарист засвідчує, що багато панів з цього оточення читали Шевченкові його поезії, і «він особливо хвалив чистоту полтавської говірки», – у суті речі це була чернігівська говірка в її південній частині. У Москві Шевченко теж зустрічає насамперед представників північних говірок – О. Бодяньського й М. Щепкіна. Київський період приносить близьке знайомство з вороніжцем Костомаровим і надто з такими виразними чернігівцями, як

<sup>24</sup> Синявський. Елементи..., ст. 16–17.

<sup>25</sup> Синявський. Елементи..., ст. 19.

<sup>26</sup> Синявський. Дещо..., ст. 106.

<sup>27</sup> Синявський. Елементи..., ст. 15–16.

<sup>28</sup> Синявський. Дещо..., ст. 107;

<sup>29</sup> Елементи..., ст. 23.

<sup>30</sup> Синявський. Елементи..., ст. 20.

<sup>31</sup> Синявський. Дещо..., ст. 103.

<sup>32</sup> Там таки, ст. 109.

<sup>33</sup> Там таки, ст. 102.

<sup>34</sup> Т. Шевченко. Повне видання творів, т. XI. За ред. Павла Зайцева. Варшава–Львів 1935, ст. 19.

<sup>35</sup> Там таки, ст. 156.

П. Куліш і В. Білозерський з сестрою. Серед кирило-методіївців можна згадати ще пирятинця Андрузького<sup>36</sup>.

Розуміється, були серед українських друзів Шевченка й люди з інших теренів, але кількісна і якісна перевага чернігівців не підлягає сумніву. У цьому слід перше, ніж деінде, шукати причини того, що елементи північно-української традиції української літературної мови не були перекреслені в поетичній мові Шевченка, хоча роля їх була, звісно, другорядна. Є й прямі вказівки, що «чернігівці» правила деякі твори Шевченка, напр., О. Бодяньський – «Гамалію», П. Куліш – «Наймичку» та ін.<sup>37</sup> Майже релігійна шана Кулішева до української мови («Украина и украинский язык сделались теперь моею истинною святынею»<sup>38</sup> мала логічним наслідком вимогливість до мови літературних творів, що виходили з-під пера кирило-методіївців.

Виділити північно-українські елементи в словнику Шевченка при теперішньому стані українського мовознавства, коли не порядкуємо ані словниками говірок, ані словниками мови окремих письменників, а зокрема надто мало знаємо з цього погляду про рідну говірку Шевченкову, – річ майже неможлива. Проте, можна висловити припущення, базуючись між іншим на позначках у словнику Грінченка, що північно-український характер мають такі вжиті Шевченком слова, як *заверюха* («Катерина»), *покотьоло* «кружало» (там таки), *ралець* («Гамалія»), *буцім* «наче» («Сон»), *бадьоритися* (там же), *шматок* «кусень», «кавалок», («Сліпий»), *багно* «болото» («Посланіє»), *цуратися* «зрікатися», («Посланіє»), *вадить* «нудить» (там же), *луда* (там же), *ковтун* («Відьма»), *стужа* (там же), *стрига* (там же). Можливо, що ці слова ведуть нас до чернігівських говірок.

Переважає більшість цих слів уже була використана в літературній традиції до Шевченка. Наприклад, у Павловського знаходимо *заверюха* (95), *покотьоло* (52), *шматок* (66), *багно* (25), *цуратися* (64), *вадить* (28), *ковтун* (40); *буцім*, *ралець* фігурують у Котляревського. Настанова на використання лексики з різних діалектів може бути проілюстрована вже з «Катерини», де на протязі однієї сторінки читаємо: «Реве, стогне *хуртовина*» – «Утомилась *заверюха*» – «Еге, бачу, яка *фуга!*»

У другій половині 19 ст. чернігівські елементи в мові активно підсилював Куліш, вплив якого був тим більший, що він був не тільки сам письменник, а і редактор, і організатор літератури, до того ж винятково темпераментний і рухливий. Йому разом з Оп. Марковичем завдячує, мабуть, чернігівські елементи своєї мови Марко Вовчок. Пізніше таку ж ролю відіграв Грінченко. Поза цим його вплив виявився в упорядкуванні ним найавторитетнішого словника української мови. Там Грінченко особливо широко використав зібрані ним і іншими на Чернігівщині фольклорні й діалектні матеріали. Та й поза тим питомо вага чернігівських елементів у словнику Грінченка, узятих чи то з фольклору, чи то з письменників-чернігівців, незмірно більша, ніж місце Чернігівщини в загальній території України<sup>39</sup>. А визначальний вплив словника Грінченка на дальший розвиток літературної мови – факт безперечний, хоч і не досліджений у деталях.

Так створилася та ситуація, що в 19–20 ст. північні говірки поволі відступали й відступають перед південно-східними, але вплив північних говірок у їх чернігівському варіанті на літературну мову, хоч і не такий великий, як на початку 19 ст., мав тривалий характер. Він не був такий активний і гвалтовний, як вплив Галичини, тому він не спричиняв таких запальних дискусій. Але своєю сталістю й послідовністю він чимало сприяв синтетичному характерові української літературної мови. Твердження про киево-полтавську основу її (власне, південно-київську й південно-полтавську) і з цього погляду потребує якщо не заперечення, то чималого обмеження, а вся історія літературної мови постає перед очима дослідника далеко складнішим і динамічнішим процесом.

Нью Йорк, 1955.

<sup>36</sup> Відомості про знайомих Шевченка в 40 роки беру з книжок О. Кониський. Життя украинского поэта Т.Г. Шевченка. Одеса 1898, ст. 129–235; М. Шагинян. Тарас Шевченко. Москва 1946, ст. 140–171; П. Зайцев. Життя Тараса Шевченка. Мюнхен 1955, ст. 48–147. Відомості про походження кирило-методіївців ласкаво подав мені Музей-Архів УВАН у Нью Йорку.

<sup>37</sup> У листі до Бодяньського з 13.5.1844 р. Шевченко пише: «Гамалія» не поправлений, як ми з Вами тоді поправляли, бо без мене надрукований полукацапом», – Твори, XI, ст. 30. Про «Наймичку» див. там таки, ст. 187 (Лист до Куліша з 5.12.1857).

<sup>38</sup> Лист до Оп. Марковича з 14.3.1846, опублікований В. Міяковським у розвідці «Люди сорокових років» – «За сто літ» 1, Київ 1927, ст. 50. Пор. у цій же публікації дуже цікаві висловлювання на мовні теми в листі Куліша до Костомарова з 27.6.1847 і П. Сердюкова до Куліша (Ст. 53–54, 70–75, особливо ст. 72).

<sup>39</sup> Погляд А. Шахматова про недостатню репрезентацію північно-українських говірок у словнику Грінченка («Мы отметили в словаре, собранном редакцією «Киевской старины»..., опущение северно-малорусского лексического материала, лишь случайно проникшего из подвергшихся сплошной выборке этнографических сборников» – А. Шахматов. Отзыв о словаре украинского языка, представленном редакцією журнала «Киевская старина» на соискание премии Н.И. Костомарова. Отчет о присуждении премии Н.И. Костомарова за словарь малорусского наречия 29 декабря 1905 г. СПб. Петербург 1906, ст. 10, пор. також ст. 46) в дійсності стосується до говірок Менської, Гродненської, Седлецької й Люблинської губернь (5), себто говірок, найдалі висуних на північ, перехідних до білоруських і південно-білоруських. Про справді чернігівські елементи Шахматов писав: «Впрочем, далеко не весь северно-малорусский материал подвергся исключению. Мы находим в словаре ссылки на тексты, написанные в тех частях Черниговской и Вольнской губерний, также Радомысльского уезда, которые принадлежат к области северно-малорусского наречия» (7–8). З другого боку, як свідчить В. Чапленко (Українська літературна мова, XVII ст. – 1917 р., Нью Йорк 1955, ст. 273), І. Нечуй-Левицький, з властивим йому нахилом перебільшувати, закидав 1905 року й пізніше чернігівську орієнтацію «київській спілці» упорядників мови (С. Єфремов, Грінченко та ін.).

**Шуміло Світлана Михайлівна** – кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, головна редакторка наукового журналу «Сіверянський літопис», наукова редакторка альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

**Shumilo Svitlana** – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of the World History and International Relations, T.H. Shevchenko National University “Chernihiv Collegium», editor-in-chief of the scientific journal “Severian Chronicle», scientific editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: shumilosm@gmail.com

**Шуміло Віталій Вікторович** – кандидат історичних наук, головний редактор наукового альманаху «Чернігівські Афіни», науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

**Shumilo Vitaliy** – Ph.D. in Historical Sciences, chief editor of the «The Athens of Chernihiv» academic journal, academic secretary of the Lazar Baranovich Research Institute of Religion, at the T.G. Shevchenko “Chernihiv Collegium” National University (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: veraizhizn@gmail.com

## YURY SHEVELYOV

### CHERNIHIVSHCHINA IN FORMATION OF NEW UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

Publication and commentary by **Svitlana Shumilo, Vitaliy Shumilo**

*The purpose of the publication is to update the research of the Ukrainian linguist Yury Shevelov (1908–2002), devoted to the influence of Chernihiv dialects on the formation of the Ukrainian literary language. The novelty of the publication is that this research is being reprinted for the first time since it was published in New York in 1961.*

**Key words:** history of the Ukrainian literary language, Ukrainian dialects, Chernihiv dialects, Kotlyarevskiy, Shevchenko, Grynchenko, Yuriy Shevelov.

**Дата подання:** 21 листопада 2023 р.

**Дата затвердження до друку:** 12 січня 2024 р.

#### Цитування за ДСТУ 8302:2015

Юрій Шевельов. Чернігівщина в формуванні нової української літературної мови / Публікація та коментар Світлани Шуміло, Віталія Шуміла. *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 148–155. DOI: 10.58407/litopis.240415.

#### Цитування за стандартом APA

Yurii Shevelov. (2024). Chernihivshchyna v formuvanni novoi ukrainskoi literaturnoi movy / Publikatsiia ta komentar Svitlany Shumilo, Vitaliia Shumila [Yury Shevelov. Chernihivshchina in formation of new Ukrainian literary language / Publication and commentary by Svitlana Shumilo, Vitaliy Shumilo]. *Siverianskyi litopys* – *Siverian chronicle*, 4, P. 148–155. DOI: 10.58407/litopis.240415.

